

بررسی تأثیر نماز و عبادت در تحکیم بنیان خانواده از منظر آیات و روایات

فریده برادر^۱

چکیده

تشکیل خانواده پیمان الهی در اسلام است که بین زن و مرد براساس فطرت الهی شکل می گیرد. جامعه متشکل از خانواده‌هاست و دین اسلام برای نهاد خانواده ارزش و اهمیت خاصی قائل است؛ چرا که انسجام و همبستگی در جامعه و اجتماعات بشری، مرهون تحکیم بنیان خانواده است. نماز به عنوان رکن دین اسلام دارای آثار متعددی در سبک زندگی مسلمانان است. این پژوهش با هدف بررسی تأثیر نماز و عبادت در تحکیم خانواده از منظر آیات و روایات انجام شده است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است و داده ها با مراجعه به منابع کتابخانه ای گردآوری شده است. یافته های بدست آمده نشان می دهد؛ نماز با تقویت مؤلفه هایی از جمله تقویت اعتقادهای مذهبی و دینی، نیک‌بینی، مدارا و سازش، خوش اخلاقی، عفت و نجابت، آشنایی و پایبندی به تعهدات حقوقی و اخلاقی، نظم و انضباط بین اعضاء خانواده، تعاون و همکاری موجب استحکام بنیان خانواده می‌شود.

کلید واژگان: تحکیم خانواده، عبادت، نماز، آیات و روایات.

1- طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا(س) خلخال

1- مقدمه

از منظر قرآن کریم، خانواده به عنوان اساسی ترین و اولیه ترین نهاد جامعه است که اعضای آن با برقراری ارتباط با یکدیگر و انجام کار و فعالیت مشترک، به دنبال اهدافشان هستند. خانواده فقط محیط آمیزش نطفه‌ها و تولید فرزند نیست، بلکه محیط آمیزش روح‌ها و جذب و انجذاب باطنی زن و مرد و پر شدن خلأ روحی هریک به دیگری و به وحدت رسیدن و فنای آنها در یکدیگر است. بنابراین خانواده به مثابه ستون اصلی هر جامعه و برای اغلب مسلمانان چارچوب اصلی زندگی اجتماعی است؛ از این رو خوش‌بختی و خیر و صلاح خانواده در جامعه اسلامی مسئله‌ای بسیار با اهمیت است. در عین حال خانواده‌ی مسلمان با فراز و نشیب‌های گوناگونی روبرو می‌شود؛ آمارها در ایران از مشکلاتی جدی در نهاد خانواده حکایت می‌کنند؛ برای نمونه یکی از مشکلات اخیر خانواده‌های ایرانی افزایش قابل توجه نرخ طلاق است. نصراللهی غفاری و پروا (۱۳۹۲) با اشاره به اینکه میزان طلاق در جامعه ایران تنها طی سالهای 1395 تا 1400 دو برابر شده در بررسی عوامل منجر به این جدایی‌ها بیکاری، اعتیاد، نقش زنان و همچنین صنعتی شدن را دارای اهمیت می‌دانند. این طور که از نتیجه‌گیری این پژوهشگران بر می‌آید طلاق در نهایت خود را با دیگر مشکلات اجتماعی بازتولید می‌کند و نتایج آن نیز منحصر به خانواده نمانده و به جامعه گسترش پیدا می‌کند. طلاق عاطفی مشکلی دیگر در خانواده‌های ایرانی است آقاجانی (۱۳۹۳) کاهش نرخ باروری قاسمی (۱۳۹۷)، خشونت خانگی به ویژه علیه زنان، صادقی و همکاران (1398)، ناعدالتی بین زوجین در خانواده (صبوری و همکاران، 1398) و... تنها بخشی از معضلاتی است که در خانواده‌های ایرانی دیده می‌شود.

ادیان الهی بویژه دین مبین اسلام تحکیم بنیان خانواده را از ضروریات جامعه بشری قلمداد می‌کند. از نظر اسلام، آدمی در این دنیای پرآشوب، به آرامش و محبت شخصی نیاز دارد که محرم اسرارش باشد، فردی که در همه حال و در هر شرایطی به او وفادار باشد. خداوند در این باره می‌فرماید: (وَمِنْ آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا اِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُوْنَ)^۱: «او یکی از آیات او آن است که برای شما از جنس خودتان جفتی آفرید که در کنار او آرامش یافته و با یکدیگر انس بگیرید و در میان شما رأفت و مهربانی برقرار کرد در این امر نیز برای مردم با فکر ادله‌ای آشکار است.»

اقامه فریضه نماز در اسلام به مثابه رکن اساسی و روح حقیقی آن اثرات ویژه‌ای در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان دارد. نماز چنان در آیات و روایات پرتکرار است که در قرآن حدود 90 بار مستقیماً واژه «صلاه» و

¹-روم:21

مشتقاتش، و نیز حدود نهصد بار کلمات و واژه هایی که مرتبط با نماز (رکوع، سجود، مسجد و ...) هستند به کار رفته است. به همین منظور این مقاله در پی پاسخ به این مسئله اساسی است که، نماز و عبادت از منظر آیات و روایات در تحکیم بنیان خانواده چه نقشی دارد؟

2- مفهوم شناسی بنیان خانواده

راغب اصفهانی در کتاب مفردات خود برای واژه «بنیان» این گونه بیان می کند: (والبنيان واحد لاجمع)، لقوله تعالى: (لَا يَزَالُ بُنْيَاتُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ)¹، و قال: (كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ)² قالوا: (ابنوا له بنيانه، فهو مثل: شعير و شعيرة، تمر و تمره، نخل و نخلة و هذا النحو من الجمع يصح تذكيره و تأنيته) بنیان مفرد است و نه جمع؛ همان طور که حق تعالی در (توبه: 110؛ صف: 4؛ و صافات: 97) می فرماید. بعضی از آنها گفتند بنیان جمع بنیانه است؛ مانند شعیر و شعیره، تمر تمره ... این روش از جمع برای تشخیص مذکر و مؤنث صحیح است.³ همچنین در کتاب فرهنگ معین مؤلف در باب ریشه و معنای واژه بنیان می گوید: (ب) [ع . ا] (۱) ۱. به معنای شالوده 2. به معنای بنیاد 3. به معنای بنا.⁴

در اصطلاح خانواده گروهی از آدم ها تشکیل می شود که از راه خون، زناشویی و یا فرزند پذیری با یکدیگر ارتباط می یابند و طی یک دوره زمانی نامشخص باهم زندگی می کنند. خانواده چیزی بیش از مجموعه افرادی است که در یک فضای مادی و روانی خاص به سر می برند. خانواده یک نظام اجتماعی و طبیعی است که ویژگی های خاص خود را دارد؛ این نظام مجموعه ای از قواعد و اصول را ابداع و برای اعضای خود نقش های متنوعی تعیین می کند.⁵

بر اساس تعریف معتبری که مرکز ملی آمار ایران منتشر نموده خانواده یعنی: خانواری که رابطه تمام اعضای آن با یکدیگر بر محور ازدواج یا زادوولد به وجود آمده باشد، اعم از این که زوجین یا یکی از آن ها در قید حیات باشند یا نباشند. فرزند خواندگی نیز در شمول این تعریف قرار می گیرد. خانوار متشکل از یک یا چند نفر که در

1. توبه: 110

2. صف: 4

3. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۱، ص ۱۴۷

4. معین، فرهنگ معین، ذیل واژه بنیان

5. آبراهام، پاسخ به مسائل جنسی و زناشویی، ص 141

یک اقامتگاه مشترک زندگی کرده و تمهیداتی به منظور تهیه غذا و تأمین نیازهای مشترک داشته باشند و یا دارای اهداف و ویژگی های مشترک باشند. اعضای خانوار لزوماً باهم رابطه خویشاوندی ندارند^۱.

این منظور نیز از خانواده با عنوان «اهل» نام برده است: «أهل: الأهل: أهل الرجل وأهل الدار، وكذلك الأهل؛ ابن سیده: أهل الرجل عَشِيرَتُهُ وَذَوُو قُرْبَاهُ؛ اهل همان خانواده و خانواده همان خانواده مرد و اهل خانه اش می- باشد. ابن سیده نیز بیان می دارد که اهل مرد همان خانواده و بستگان نزدیکش می باشند^۲.

بنابراین، خانواده نهادی است که با ازدواج زن و مرد تشکیل شده و با تولد فرزندان تکمیل می شود و بنیان نیز به معنای اساس، بن، پایه بنا و شالوده است. با توجه به تعاریفی که گفته شد بنیان خانواده به معنای اساس و شالوده ی خانواده می باشد.

3- مفهوم شناسی تحکیم

تحکیم مصدری عربی از باب تفعیل و به معنای استوار کردن چیزی می باشد^۳. تحکیم از ریشه «حکم» بوده و در کتاب مفردات مؤلف اصل فعل حکم را به معنای بازداشتن برای اصلاح آورده است^۴. در این مورد در کتاب لسان العرب آمده است: (احکم الیتیم یعنی امنعه من الفساد وأصلحه)؛ یعنی او را از فساد بازدار و اصلاحش کن^۵.

4- مفهوم شناسی نماز

نماز در لغت به معنای خدمت و بندگی خدمتکاری بندگی و اطاعت، فرمان برداری و سجود می باشد^۶. واژه نماز از نظر لغوی در لغت فارسی از لفظ پهلوی نماک (NAMAC) و آن هم از ریشه ایران باستان واژه «نم» به معنای خم شدن و تعظیم کردن گرفته شده است^۷. در لغت فارسی «نماز» در لغت به معنی پرستش، نیاز، سجود، بندگی، طاعت و خم شدن برای اظهار بندگی و در اصطلاح یکی از فرایض دین و عبادات مخصوص و واجب مسلمان است که پنج بار در شبانه روز به جا می آورند^۸. کلمه نماز به معنای پرستش و ادای طاعت ایزد

۱. مرکز ملی آمار، تعاریف و مفاهیم استاندارد آماری

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۲۸

۳. عمید، فرهنگ عمید، ص ۳۷۸

۴. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۱، ص ۱۳۶

۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۱۴۳

۶. دهخدا، لغت نامه، ج ۱۴، ص ۲۲۷۳۱

۷. راشدی، نماز شناسی، ج ۱، ص ۶۵

۸. عمید، لغت نامه، ص ۱۹۱۹

متعال و عرض نیاز به سوی خدای عالمیان است؛ به طریقی که در شریعت پیامبران وارد شده است که در این معنا معاد کلمه «صلوه» است^۱. با توجه به اینکه در نماز دعا و استغفار هست؛ لذا به آن صلاه گفته شده است^۲. پس نماز فریضه ای در دین اسلام است که برای بندگی و اطاعات از خداوند متعال که پنج بار در شبانه روز به جا آورده می شود.

قبل از بررسی تأثیر نماز و عبادت بر تحکیم بنیان خانواده در آیات و روایات معصومین (علیهم السلام) لازم است جایگاه خانواده و ضرورت تشکیل آن نیز جایگاه فریضه نماز و عبادات خداوند متعال در دین اسلام مورد بررسی قرار گیرد.

5- اهمیت و ضرورت تشکیل خانواده در اسلام

اسلام برای خانواده ارزش زیادی قائل بوده و تشکیل خانواده را با اهمیت تلقی می کند. خداوند متعال در سوره روم هدف از تشکیل خانواده را رسیدن به آرامش و سلامت روان زوجین بیان می کند.^۳ از طرفی غریزه جنسی از آن دسته از غرایزی است که اگر از راه درست و مشروع برطرف نشود، کنترل آن دشوار و انسان را دچار گناه و اشتباه می کند. همان طور که پیامبر (صلی الله علیه و آله) در این باره می فرماید: «هرکس که دوست دارد خدا را پاک ملاقات کند باید ازدواج کند»^۴. بنابراین تنها راه درست برای ارضای این غریزه ازدواج معرفی شده است. بسیاری از بیماری های روحی، روانی، افسردگی، بدبینی و مانند اینها ریشه در عدم پاسخ به نیازهای جنسی یا سرکوب کردن نیازهای جنسی دارد که در این باب پیامبر (صلی الله علیه و آله) می فرمایند: «مردان و زنان بی همسر را به همسری یکدیگر درآورد تا خدا اخلاقشان را نیکو و روزیشان و مروتشان را افزایش دهد»^۵.

وقتی فرد در زمان جوانی در صدد ازدواج برآمده و به دنبال آن می رود به محیط خانواده مشغول شده و از تمامی مفاسد اخلاقی در امان می ماند در نتیجه سلامت جامعه مهیا شده و از مفاسد اخلاقی در جامعه کاسته می شود. ازدواج و تشکیل خانواده موجب بقا و تکثیر نسل می شود که اسلام برای این هدف ارزش زیادی قائل بوده و آن را از مهم ترین اهداف ازدواج می داند در حدیثی از امام باقر (علیه السلام) داریم که ایشان از پیامبر (صلی

۱. راشدی، نمازشناسی، ج 1، ص 67

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج 14، ص 465

۳. روم: 21

۴. حر عاملی، وسائل شیعیه، ج 20، ص 18

۵. علامه مجلسی، بحار الانوار، ج 103، ص 122

نیز با بردباری به انجام آن می پرداخت.^۱ از این روایات چنین به دست می آید که نماز علاوه بر تأثیر بر خود فرد باعث اثرگذاری بر افراد خانواده نیز می شود. با توجه به روایات فوق در مورد اهمیت خانواده لازمه تربیت و پرورش صحیح فرزندان در یک خانواده رعایت حقوقی همچون مودت و مهربانی و گذشت از جانب والدین نسبت به یکدیگر است. لازم به ذکر است که فرزندان نیز دارای حقوقی در برابر دیگر اعضاء یعنی همان پدر و مادر هستند. در قرآن کریم در مورد این حقوق متقابل زوجین نسبت به یکدیگر و نسبت به فرزندان آیاتی آمده است که (الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ^۲ ...)؛ «مردان سرپرست و قیم زنان هستند به جهت آن که خداوند بعضی را بر بعضی برتری داده و به آن جهت که آنها از مال خود برای خانواده نفقه می دهند.» (و عاشروهن بالمعروف^۳)؛ «با زنان به نیکویی رفتار کنید. این مورد از حقوق زنان و از تکالیف مرد نسبت به زن محسوب می شود.»

نماز از آن دسته از عبادات و فرائضی است که نقش مهمی در تحقق عدالت دارد؛ بنابراین هر چه توجه به نماز و تلاش در ادای آن بیشتر باشد نقش تأثیر گذاری نماز در عدالت بیشتر است. مهم ترین اثر نماز طبق آیه ۴۵ سوره عنکبوت اثر بازدارندگی از گناه و منکر می باشد. از طرفی نقطه مقابل عدالت، ظلم است. ظلم از مصادیق بارز منکر می باشد و بدین ترتیب نماز با جلوگیری و بازداشتن از گناهی همچون ظلم، که نمونه ای از منکر به حساب می آید در تقویت عدالت نقش مهمی را ایفا می کند.

8-7- نظم و انضباط بین اعضاء

در روایتی در باب نظم و انضباط از امام علی (علیه السلام) آمده است که ایشان حتی در هنگام شهادت و در اواخر عمر و در لحظات پایانی زندگی فرزندان خود را به نظم و انضباط در کارها دعوت و نصیحت می کردند. (أوصیکما وجميع ولدی وأهلّی و من بلغه کتابی بتقوی الله و نظم أمرکم)؛ شما را ای حسن و حسین و خانواده و فرزندانم و هر کسی که از نوشته من به دستش رسد را به تقوای الهی و نظم در کارهایتان سفارش می کنم^۴. در گذشته مردم بر طبق زمان نمازهای پنجگانه و یا اوقات پنجگانه نماز زمان و کارهای خود را در طی روز برنامه ریزی می کرده اند؛ بنابراین می توان گفت نماز همچون برنامه منظمی، روح نظم را در درون انسان پرورش داده و باعث می شود که انسان از افراط و تفریط در گذراندن زمان و تلف کردن آن محفوظ بماند. به طور

۱. سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه 190

۲. نساء: 34

۳. نساء: 19

۴. سیدرضی، نهج البلاغه، نامه 47، ص 977

کلی ادای نماز در زمان خاص خود در طی روز نشان دهنده نظم در پیوند مستمر بین انسان و خداست و کسی که در پیوندش با خدا نظم و انضباط دارد مسلماً در ارتباطش با دیگران و در انجام کارهایش نیز دارای نظم و انضباط است.

8-7- تعاون و همکاری

یکی از فضائل اخلاقی که اسلام و قرآن بر آن تأکید فراوانی کرده اند تعاون و همکاری می باشد. در خانواده همکاری به معنای مشارکت در تمام امور است. خانواده جامعه ای کوچک است که اعضای آن به دنبال هدف مشترکی که همان خوشبختی و سعادت است می باشند. در قرآن در سوره مائده خداوند می فرماید: (و تعاونوا علی البر والتقوی ولا تعاونوا علی الإثم والعدوان وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ)¹؛ «او همواره در راه نیکی با هم تعاون کنید و در راه گناه همکاری ننمایید.»

آیه با حالت دستوری می فرماید همکاری باید دعوت به نیکی و در دوری و مبارزه با بدی ها و زشتی ها باشد. همکاری در خانواده باعث می شود مسئولیت ها بر دوش یک نفر نبوده و افراد احساس تنهایی نکنند و درک متقابل و همدلی را در خانواده پرورش می دهد. در این باره امام علی (علیه السلام) می فرماید: «بر شماس که همدیگر را نصیحت کنید و در راه نیکی همکاری کنید. درست است که هیچ کس نمی تواند حق اطاعت پروردگار را آن گونه که باید به جا بیاورد اما باید در حد توان حقوق الهی را که نصیحت کردن و برپا داشتن حق و کمک کردن به یکدیگر از جمله واجبات الهی است را رعایت کند.»²

9- نتیجه گیری

براساس مطالب بیان شده، اسلام به بنیان خانواده اهمیت ویژه ای قائل است. نماز به مثابه ستون دین اسلام علاوه بر داشتن فواید و آثار تربیتی فردی نقش مهمی در انسجام بخشی به اجتماعات انسانی بویژه خانواده دارد. برپایی نماز در خانواده موجب توسعه و تعالی فرهنگ و اعتقادات دینی در بین اعضای خانواده می شود. با خواندن نماز خوش بینی نسبت به خداوند و وعده های الهی در فرد تقویت شده و این نوع خوش بینی، زمینه خوش بینی در انسان را نسبت به زندگی و خانواده و اعضای خانواده فراهم می کند. نماز موجب تقویت صفت مدارا در فرد می شود. یکی از مهم ترین عوامل برای تقویت صفت مدارا، تقویت باورهای دینی می باشد؛ بنابراین در هر خانواده ای با همواره به یاد خدا بودن و پایبندی به نماز، صفت مدارا تقویت می شود. خواندن نماز موجب

¹ مائده: 3

² . سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه 216

تقویت صفت خوش اخلاقی در خانواده می‌شود. بدین ترتیب که خواندن نماز صفت کبر و خودبینی را از انسان دور کرده و موجب تقویت و رشد فضیلت خوش اخلاقی بین اعضای خانواده می‌شود. براساس تعالیم دین مبین اسلام، مهم ترین ثمره ایمان نماز است. عفت و ایمان ارتباط مستقیمی با یکدیگر دارند؛ هر چه ایمان فرد قوی تر شود فضیلت عفت نیز در فرد پررنگ تر می‌شود. اقامه نماز نقش مهمی در تحقق عدالت دارد؛ هر چه توجه به نماز بیشتر باشد. تأثیر گذاری نماز در عدالت بیشتر می‌شود. بررسی آیات و روایات نشان داد اقامه این فرضیه الهی، همچون برنامه ای منظم روحیه نظم و انضباط را در فرد تقویت کرده و باعث می‌شود انسان از افراط و تفریط در گذراندن وقت و بیهوده تلف کردن زمان در امان بماند. نماز موجب تقویت روحیه تعاون و همکاری در بین افراد می‌شود. در اسلام هدف از تعاون و همکاری به وجود آوردن حس مشترک از طریق ایمان و عمل صالح و همکاری بر اساس ایمان و تقوا می‌باشد. بنابراین فرد عامل به نماز در کانون خانواده همه امورات را با همکاری، همیاری و تعاون پیش می‌برد، بذر محبت را در این اجتماع کوچک انسانی طوری می‌کارد که همه اهداف ترسیم شده در قرآن تحقق پیدا می‌کند.

10- منابع

منابع فارسی

- قرآن کریم، مترجم: مهدی الهی قمشه ای، قم، انتشارات مباحله، 1388 ه.ش.
- استون، آبراهام، پاسخ به مسائل جنسی و زناشویی، مترجم: محمدحسن لطفی، تهران، طرح نو، 1376 ه.ش.
- افروز، غلامعلی، همسران برتر، تهران، انجمن اولیاء و مربیان، 1384 ه.ش.
- اکبری، محمود، خوش بینی و بدبینی، زمینه ها و راههای درمان، قم، فتیان، 1390 ه.ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالحکم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، 1376 ه.ش.
- دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1377 ه.ش.
- راشدی، حسن، نمازشناسی، تهران، ستاد اقامه نماز، 1378 ه.ش.
- صادقی، رسول؛ ویژه، مریم؛ زنجری، نسیم (1398)، عوامل مرتبط با خشونت خانگی علیه زنان در تهران، پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، سال چهارم، شماره 14 صص 39-63

- صبوری، پرویز، عابدینی، صمد (1392)، گونه شناسی مفهوم ادراک عدالت جنسیتی با تأکید بر قومیت، فصلنامه زن و هنر، دوره 11، شماره 3 صص 433-457
- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیرکبیر، 1375 ه.ش.
- قاسمی، صالح (1397)، بازخوانی تأثیر متقابل کاهش نرخ فرزندآوری (TFR) بر افزایش نرخ طلاق در ایران، دوره اول، شماره 1 صص 32-79
- قائمى، على، تشکیل خانواده در اسلام، تهران، نشر کتابهای درسی ایران، 1378 ه.ش.
- قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، 1380 ه.ش.
- محمدی ری شهری، محمد، دوستی در قرآن و حدیث، تهران، موسسه دارالحديث، 1397 ه.ش.
- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، انتشارات امیرکبیر، 1386 ه.ش.
- نسفی، عبدالله بن احمد، مدارک التنزیل و حقایق التأویل، تهران، انتشارات سروش، 1376 ه.ش.
- نصراللهی، زهرا؛ غفاری گولک، مرضیه؛ پروا، علی اکبر (1392)، عوامل تعیین کننده طلاق در ایران با تأکید بر عوامل اقتصادی، مطالعات زنان، دوره یازدهم، شماره 4 صص 165-186
- نمازی شاهرودی، علی، مستدرک سفینه البحار، قم، جماعه المدرسین، 1377 ه.ش.
- همیلتون، مالکم، جامعه شناسی دین، مترجم: محسن ثلاثی، تهران، نشر ثالث، 1389 ه.ش.
- منابع عربی**
- ابن بابویه، محمدعلی، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، انتشارات دارالرضی، 1406 ه.ق.
- ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارصادر، 1414 ه.ق.
- حرعاملی، محمدبن حسن، وسائل شیعہ، قم، آل بیت، 1414 ه.ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، تهران، الحوراء، 1412 ه.ق.
- سیدرضی، محمدبن حسین، نهج البلاغه، قم، الهادی، 1387 ه.ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت موسسه آل بیت، 1409 ه.ق.
- کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، مترجم: حسین استادولی، تهران، دارالتقلین، 1391 ه.ش.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنزالاعمال، بیروت، موسسه رساله، 1431 ه.ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، مترجم: علی دوانی، قم، انتشارات حکمت، 1315 ه.ش.
- نوری، میرزا حسن، مستدرک الوسائل، بیروت، موسسه آل بیت، 1408 ه.ق.

منابع اینترنتی

سایت مرکز آمار ایران: <https://amar.org.ir/>